

**ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ «ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ»
ՊԵՏՆԱԿԱՏԱՐՄԱԳՐՎԱԾ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՈՒՆ ԱՆԱՂԱՐՏ ՊԱՀԵՆՔ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

**ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
ԴՊՐԱՏՈՒՆ
հրատարակչություն**

2019

ՀՏԴ 811.19:06
ԳՄԴ 81.2(5Հ)
Հ 282

Հոդվածների և ելույթների ժողովածուն տպագրվում է
Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» պետհավատարմագրված
համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝
Վ. Ս. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հ. Գ. ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Ա. Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հայոց լեզուն անադարտ պահենք: Գիտաժողովի նյութեր.-
Հ 282 Եր.: Արմավ, 2019.- 196 էջ:

ՀՏԴ 811.19:06
ԳՄԴ 81.2(5Հ)

ISBN 978-9939-78-059-7

© Գրքում զետեղված հեղինակներ, 2019
© Արմավ հրատարակչություն, 2019
© Դպրատուն հրատարակչություն, 2019

ՄՀԵՐ ԲՈՒՄՈՒՆՑ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑԸ ԵՎ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ (ըստ «Կարմրաքար» վեպի)

Ա. Բակունցի բառապաշարում բազմաթիվ բառեր կան, որ, կարծում ենք, նոր գրական հայերենի մեջ տարածվել են հենց մեծ գրողի երկերի միջոցով: Դրանցից հաճախականությամբ աչքի է ընկնում **կածան** բառը, որի առաջին բացատրությունը ներկայացնում է Գրիգոր Տաթևացին: **Կածան** բառով բարբառախումբն ունի բազմաթիվ կազմություններ՝ **սըռնըկածան, վըռնըկածան, կըռընահար, կըռընաթակ, կըռընալուս, կըռընալիծոր**||**կէծանալծոր, կէծանհիլծոր, ծըլկածան**||**ծալկածան** և այլն:

Բնագրային բազմաթիվ օրինակներից էլ նկատելի է դառնում, որ Ա. Բակունցը տուրք է տվել ոչ թե գրական լեզվում տարածված **արահետ** բառին, որ «Կարմրաքարում» օգտագործվել է ընդամենը 4 անգամ, կամ **չավիղ** հոմանիշին, որ ավելի քնարական է, այլ բարբառում հնուց պահպանված **կածան** բառին, որի միջոցով բարբառախմբում կազմված շատ արտահայտություններ և հասկացություններ վեպում դրսևորվել են հիմնականում բառակապակցական միջոցներով:

Ա. Բակունցի «Կարմրաքար» վեպից առանձնացրել ենք **գլուխ** բազմիմաստ բառը և քննել ոչ միայն նրա իմաստային բազմազանությունը, նրանով կազմված նոր բառերի ու կապակցությունների բարբառային կամ գրաբարյան զուգահեռները, այլև այն հարցը, թե լեզվական ինչ նոր ձևեր են փախանցվել գրական լեզվին:

Նոր գրական հայերենի ձևավորման գործում, անշուշտ, Ա. Բակունցի դերը հատկանշվում է նոր բառերի և ոճերի կիրառությամբ:

Բանալի բառեր: Գրական հայերեն, մեծ գրող, կածան, գլուխ, բարբառախումբ, բազմիմաստ բառ, բառապաշար, Կարմրաքար, նոր բառեր, ոճեր:

Ա. Բակունցի բառապաշարում բազմաթիվ բառեր կան, որ, կարծում ենք, նոր գրական հայերենի մեջ տարածվել են հենց մեծ գրողի երկերի միջոցով: Դրանցից հաճախականությամբ աչքի է ընկնում **կածան** բառը՝ **ուղի, ճանապարհ, արահետ, նրբու-**

ղի, նրբակածան|նրբածական, շավիղ, կոպար|կոպառ, իզ, հղէ և այլն: Իհարկե, գեղարվեստական խոսքում որևէ բառի հաճախական գործածությունը թելադրում է նաև կյուրը՝ թեման, բովանդակությունը և այլն: Եթե ուշադրություն դարձնենք Ա. Բակունցի մտապատկերում ձևավորված Կարմրաքարի նկարագրությանը, կնկատենք, որ **կածանն** այդ գյուղը արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ միջոցն է. «Երևի այդ ակնարկ էր այն մասին, որ Կարմրաքարը շրջապատված էր անտառով, զուրկ էր հաղորդակցության համար միջոցներից և միայն երկու բարակ **կածանով** էր կապվում արտաքին աշխարհի հետ» (424)¹: «Կարմրաքար» վեպում **կածան** բառը գործածվում է 14 անգամ: Կարծում ենք, որ հեղինակի համար այն ունի ոչ միայն նկարագրական, խորհրդապաշտական նշանակություն, այլ նաև բառի գրականացման նպատակադրում:

Բառի առաջին բացատրությունը ներկայացնում է Գրիգոր Տաթևացին. «Տես զի ոչ միայն ճանապարհ կոչէ՝ որ ամենեցուն է գնալի. այլև շավիղ նուրբ եւ նուազկածան. որ ոչ ամենեցուն է գիտելի»²: **Կածան** բառը ՆՀԲ-ում տրվում է «նուրբ և սեղ անցք»՝ որպես **կաճ** բառից ծագած բարբառային բառ³, ինչպես՝ «Եւ նուրբ եւ կածան ճանապարհ է՝ որպես կապանք, որ է դժուարինք եւ ահագինք»⁴: Հ. Աճառյանը նշում է բնիկ բառերի շարքում *g^wäg⁵, որ հանդիպում է հնդեվրոպական ծագմամբ որոշ լեզուներում «ճանապարհ, ուղի, արահետ, անցահուն, ձյան մեջ բացվող արահետ» և այլ իմաստներով⁶, ապա վկայում գործածությունը բարբառներում՝ հիշատակելով Սյունիք-Արցախը՝ Արցախում **կածան**, և Գորիսում **կէճան**: Բարբառագիտական աշխատանքներում նույնպես **կածան** բառը հիմնականում արձանագրում են Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում⁷:

1 Օրինակները քաղված են՝ **Բակունց Ա.**, Երկեր, Եր., 2009:

2 Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի ձմեռան հատոր, [ԾՂ]: Գրաբարի օրինակների մի մասը քաղել ենք «Հայ Մատենագրութեան Թուանշային Գրադարան»՝ <http://www.digilib.am> կայքէջից /այսուհետև՝ Հ.մ.թ.գ./:

3 **Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ.**, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հատոր I, Վենետիկ, 1836-1837, էջ 1035:

4 Հ.մ.թ.գ., Յակոբ Ղրիմեցի, Տոմարագիտական աշխատութիւններ [36]:

5 **Աճառեան Հ.**, Հայերէն արմատական բառարան, Հատոր 2, Եր., 1926, էջ 487:

6 Այս մասին առանձին բառահոդվածը կարելի է տեսնել՝ **Lidén E.**, Armenische Studien, Wald. Zachrissons, Göteborg, 1906, s. 73.

7 Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի

Չնայած միջնադարյան երկերում այն հանդիպում է՝ «**կածան անձուկ**»¹, «Սաստիկ գառիվեր, խիստ վտանգաւոր եւ միշտ **ահարկու կածան** ժեռքարի վրայով», «դժուարատար եւ միանգամայն սուկալի [է] **նեղ կածանն**», «**վերելակ կածան**»², «Եւ Լիպարիտն իւրոցովքն գտեալ **կածան** մի գնայ»³, այնուամենայնիվ, լեզվաբանական աշխատանքներում իրավացիորեն նշվում է «միայն արևելահայերենին հատուկ»⁴ բառերի շարքում: Չնայած մինչև Ա. Բակունցը գրականության մեջ հանդիպում է Բաֆֆու⁵, Մուրացանի⁶, Ա. Իսահակյանի⁷, Հ. Թումանյանի⁸ և հետագայում Ե. Չարենցի, Հ. Մաթևոսյանի, Հ. Սահյանի և այլոց երկերում, բայցևայնպես կարծում ենք, որ այն տարածում է ստացել Ա. Բակունցի միջոցով ոչ միայն արևելահայ, այլև արևմտահայ⁹ հեղինակների շրջանում բարբառային ձևից և տարածքից հասնելով գրական հայերենին (**կածան** բառը նաև շատ է հանդիպում Հ. Սահյանի բանաստեղծությունների մեջ: Միայն «Սեզամ բացվիր» ժողովածուում կածան բառը գործածվել է 26 անգամ)¹⁰:

անվան լեզվի ինստիտուտ, Հատոր 3, Եր., 2004, էջ 20, Աճառեան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 540, Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Եր., 2013, էջ 328:

1 Հ.մ.թ.գ., Ալիշան Դեռուդ, Սիսուան [34]:

2 Հ.մ.թ.գ., Բարխուդարեանց Մակար եպիս., Արցախ [ԺԳ.]:

3 Օրբելեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Հատոր Բ., Փարիզ, 1859, էջ 145 (այսուհետեւ՝ Օրբելյան, 1859): Սեն Մարտենի թարգմանության մեջ նշվում է որպես հատուկ անուն՝ «**Կածանմիզնա**». «Liparid, qui e'tait avec les siens, le trouva a' **Gadzanmikna**»: Ճանոթագրության մեջ Կ. Շահնագարյանը ուղղում է՝ նշելով **կածան (նեղ ճանապարհ)**. այս մասին տես **Օրբելյան, 1859**, 335:

4 Պապիկյան Ա., Արևմտահայերենի կրոնական բնույթի որոշ բառերի մասին, Գիտական նյութերի ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Եր., 2016, էջ 289:

5 «Ճանապարհը, եթե կարելի է նեղ **գեծանը** ճանապարհ կոչել, տարածվում էր Գեղվա գետի աջ եզերքի վրայով» (**Բաֆֆի**, ԵԺ, «Ղավիթ Բեկ», Հատոր 6, Հայպետհրատ, Եր., 1963 էջ 440):

6 «Ապա իջանք ձորի եզերքը, ուր մի նեղ **կածան** գնալով հակվում էր դեպի անդունդը» (**Մուրացան**, «Խորհրդավոր միանձնուկի»):

7 «Ձյունն եկավ, ծածկեց / Ուղի ու **կածան**» (**Իսահակյան Ա.**, «Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց»):

8 «Կարմիր շորով մի խիզան / Ընկավ ձորը, մի **կածան**» (**Հ. Թումանյան**, «Մարո»):

9 «Ու դարձեալ, **կածան - կածան**, ամէն մէկ գեղի կռնակէն, ուրիշ անցքեր դէպի լեռն՝ իջնելու համար միւս երեսը, դէպիեալովայի ծովախորշը, ուրկէ ամէն օր բեռնաբարձ առագաստանաւեր աւագ, պտուղ կը փոխադր էին Պոլիս» (**Հ. Օջակյան**, «Մնացորդաց»):

10 Սահյան Հ., «Սեզամ բացվիր», Եր., 1972:

Որպես ասվածի հավաստում՝ գանք բարբառախմբում բառին հետ կապված հարցերի քննությանը: Սյունիք-Արցախի բարբառային բառապաշարում գործուն բառերից է **կածան**-ը, որով բազմաթիվ կազմություններ ու կապակցություններ են ստեղծվել: **Կածանները** կարևոր նշանակություն ունեն տարածքի ճանաչողության համար. վերջիվերջո դրանք ուղղորդում են դեպի ճանապարհ, որ ավելի մեծ է կածանից. «**Շատ կածաններ կան**, բայց մի լայն ճանապարհ կա, և բոլոր կածաններն էլ վերջ ի վերջո գալիս են միախառնվում այդ ճանապարհին, ինչպես Այրուժի առուն Մարցա ջրին- Մարցա ջուրն էլ ով գիտե որ մեծ գետին» (435): Մի գրույց է պահպանվել Սյունիքում, ըստ որի՝ «Եթե ուզում ես հարմար ճանապարհ կառուցել, բաց թող էշին, և նա իր բացած կածանով ճիշտ ու ապահով ճանապարհը կգտնի»¹: Մի այլ գրույցից իմանում ենք՝ «Էջը իր կածանը երբեք չի փոխում»: Կամ ասում են՝ «բոլոր կածաններով չէ, որ կարելի է անցնել»: Կան նաև չարքի կածաններ, որ դառնում են աներթևեկելի (բարբառախմբում՝ **քոռ կա/է/ծան**), որոնց եթե ծանոթ չես, չպետք է անցնես նրանցով. «Մանուկները գնում են ծանոթ արահետով, **մյուս կածանները նրանց անծանոթ են և երկյուղալի**» (167): Կածաններով տեղորոշվում են անցանելի վայրերը հատկապես լեռնային շրջաններում: Հենց այդ առումով, հավանաբար, **կածան** բառը շրջանառություն է ունեցել Սյունիք-Արցախում: Այսօր էլ կան մարդիկ, որ կարողանում են որոշել, թե որ կածանը ո՞ր կենդանին է բացել, իսկ տեղի որսորդների համար կածանները թակարդ դնելու վայրեր են: Ուստի՝ կենդանիների անուններով և **կածան** բառով բազմաթիվ բաղադրություններ կան, ինչպես՝ **ըղվեսկածան** «աղվեսի արահետ», որի հարադրական ձևն ունի այլ իմաստ ևս՝ **ըղվեսի կածան**՝ «նեղ ճանապարհ»: Այս վերջին իմաստին հոմանիշ է **մօկնուկեծան** բառը, հակակիշ՝ **կյումըշկածան** «լայն ճանապարհ» («Առաջ **նեղ կածան** էր, բայց քա՛նիքանի մարդ ծեծեցին, ու **կածանը մի քիչ լայնացավ**, ճանապարհ շինվեց մինչև քաղաք» (438)): **Մըրթըկածան** բառը մատնանշում է այն ճանապարհը, որը ապահով և անցանելի է. հմմտ.՝ արահետ՝ **այր-հետ(ք)**² (հմմտ.՝ «Նրանք իրար ականջի փսփսում էին այն **կածանները, որոնցով կարելի էր ավարն անցկացնել ձիավո-**

¹ Այս և մյուս գրույցները անձամբ եմ լսել ծննդավայրում:

² **Մարդակածան** և **արահետ** բառերի գուլգահեռները տե՛ս՝ **Martirosyan H.**, Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon, Leiden, Boston, 2010, 126:

րների օղակից» (541), «Շաղաթաթախ, տրեխներն ու գուլպաները թրջված, չուխայի ծայրերը գոտկում խրած, այդ մարդը այգիների **ծանոթ կածաններով** գնում էր, վեր նայում ծաղիկների փնջերին ու կեռասի կանաչ գնդիկներին, գետնին նայում, որ տեղ-տեղ ծածկված էր կանաչ տերևներով, ձեռքով տնտղում, շտկում նոր ընկած շիվը, ստուգում չի՞ ջարդվել պատվաստը» (491): **Մըրթըկածան** կարելի է հանդիպել վարած դաշտերում արտի մեջ բացված ճանապարհը՝ **վըրըկեծան**, **ծըմըկեծան**՝ անտառներում կտրած ծառերից ու ճյուղերից բացված արահետը («Նրա աչքերը ծանր ու մինչև բերանը ճոթ ու կտորով լցված խուրջիների վրա էր, որ տերերը կապում էին սարի կանաչից կայտառացած ձիերի գավակին և **անտառի կածանով** գնում հարսներին ու մանուկներին ուրախացնելու «Հիբան քիրվայի» որդիների պարզևած փոքր թաշկինակներով, մեջը լի մրգեղեն, կամ գունավոր ու կլոր սապոններով, որ հատկապես նրանք պահում էին նվերների համար» (454)), լեռներում ու ձորերում քար ու թփից ազատված կածանը կոչվում է **սըրըկածան** և **քըրըկածան**: Եթե այս վերջինը գործածվում է ժայռոտ մասերում քարերի վրայով անցնելու տեղ-կածան նշանակությամբ, ապա **քարավազ** բառը գետի վրայով անցնելու համար հարմարեցված քարերի շարք-կածանն է: Այս վերջինին համանիշ է **քըրըկապան** (այլև **քարկապ**՝ «քարհանգույց»): Նկատում ենք, թե Սյունիք-Արցախը որքան անվանումներ ունի ճանապարհ-կածան-արահետ բառախմբի շրջանակում:

Վերոնշյալներից բացի՝ **կածան** բառով բարբառախումբն ունի նաև այլ կազմություններ՝ **սըռնըկածան** «ձյունի մեջ բացված կածանը, որ երթևեկից սառչում է, սառած կածան», **վընդըկեծան**, **կըծընահար**, **կըծընաթակ** «բանուկ կածան» («Եվ հենց հասնում էին լեռնաշղթայի փեշերին, ամեն «օյմաղ» ցրվում էր իր պապերի **նոքերով ծեծած կածանով** և նորից վրան զարկում սարում թողած նախահայրերի գերեզմանների մոտ» (453)), **կըծընալուս** «գիշերով երևացող այն լույսը, որով արահետն է նշմարվում»¹, **կըծընախիլծրիկեծանալծր, կեծանհիլծր** «1. կածանի շրջադարձը, 2. զիգզագ», որին բարբառախմբում անվանում են նաև **կըռըպատեր, ծըլկածան||ծակածան՝ ծըլվըծալ կածան** («Տնից խանութ գնացող

¹ «**Լուսակածան**» բառը նշվում է հայերենի նորաբանությունների մեջ (թարգմ.): Այս մասին տե՛ս՝ Նոր բառեր, պրակ, ԳՄԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Եր., 2016, էջ 56:

Կածանը կեռմաններով իջնում էր, անցնում բարակ ձորակն ու մի-անում փողոցին» (440)), **կուճիր կեծան** (Արց.՝ **կօտըր կածան**) «1. կարճ արահետ»:

Բնագրային բազմաթիվ օրինակներից էլ նկատելի է դառնում, որ Ա. Բակունցը տուրք է տվել ոչ թե գրական լեզվում տարածված **արահետ** բառին, որ «Կարմրաքարում» օգտագործվել է ընդամենը 4 անգամ, կամ **չավիղ** հոմանիշին, որ ավելի քնարական է, այլ բարբառում հնուց պահպանված **կածան** բառին, որի միջոցով բարբառախմբում կազմված շատ արտահայտություններ և հասկացություններ վեպում դրսևորվել են հիմնականում բառակապակցական միջոցներով:

Ա. Բակունցի ավանդը նոր գրական հայերենի ձևավորման գործում մեծապես կապված է ստեղծագործական լեզվի ընտրության, մասնավորապես բարբառային բառապաշարի տեղին գործածության հետ: Սա գրական ստեղծագործության ժողովրդականացման լավագույն միջոցներից է, որ գալիս է դեռևս Խ. Աբովյանից և փոխանցաբար հասնում մինչև Ս. Խանզադյան, Հ. Մաթևոսյան և ուրիշներ: Մենք դա կարող ենք համարել ազգային լեզվի և գրականության համար մի յուրահատուկ ուղղություն, որով ժողովրդական լեզվամտածողությամբ գրողի խոհերը դառնում են բարձրարժեք գրականության ատաղձ՝ շաղախված բանահյուսական բազմաթիվ տարրերով: Հենց այս կերպ է ձևավորվում, մշակվում, չափորոշվում, արժևորվում գրական լեզուն: Լեզվական նյութի և գրականության թեմայի համաձուլվածքում հարթվում է նաև ազգային գրականության զարգացման ուղին, որ տարվում է լեզվի մեջ եղած և իր հետ ավանդ-սովորոյթներ բերած յուրաքանչյուր բառի «կշռումով», ապա համընդհանուր գործածության և ճանաչման դնելով: Այսպես ոչ միայն փրկվում են բառահասկացությունը, նրա պատմական նկարագիրը, այլև ազգայինից եկող դրական հատկանիշներն ու համամարդկային արժեքները, որ կարևորվում են մարդկության պատմության և փիլիսոփայության հարցերը քննելիս: Այսօր, ցավոք, լեզվի և գրականության այս համաձուլյ մեթոդ-ուղղությունը «մոդայից» դուրս է մնում, այդպես կարող է ամլանալ նաև բարձրարժեք գրականությունը ազգային պետականության օրոք: Բայց, կարծում ենք, մտահոգիչ չէ. լեզուն և գրականությունն էլ իրենց կյանքում հանդիպում են նոր ճաշակների,

արդիական խնդիրների, որոնք կարող են ազդել զարգացման ուղու վրա, բայց չեն կարող հասել այն արմատը, որով սևվում են այդ մեծ ու ազգային դիմագիծը ծիրող գեղարվեստական գրականությունը և նրա ժողովրդական լեզուն:

Ակսել Բակունցի գրականությունը, կարծում ենք, արվեստի այն առանձնահատուկ միջոցն է, որով շարունակվում են ազգային լեզվի ավանդույթները, կենդանություն են առնում ժողովրդական մտածողությամբ ստեղծված բառերն ու ասույթները՝ նեղ, բարբառային վիճակից դուրս գալով դեպի համազգային լեզու: Ա. Բակունցը բառազորածության յուրահատուկ մոտեցում ունի: Ամենասովորական թվացող բառով բազմաթիվ նրբիմաստներ է փոխանցում նոր գրական լեզվին, արդեն պատրաստի բառը և նրանով կազմված ձևերը նորից են շրջանառվում, գործածության անընդհատ հոսքի մեջ դրվում, ամրացվում ոչ միայն բառարանային համակարգում, այլև բառապաշարի գործուն շերտերում: Եվ դա ստեղծագործական մեթոդ է, որ ուսումնասիրության լուրջ կարիք ունի:

Հենց այդ նպատակադրումով Ա. Բակունցի «Կարմրաքար» վեպից առանձնացրել ենք գլուխ բազմիմաստ բառը և քննել ոչ միայն նրա իմաստային բազմազանությունը, նրանով կազմված նոր բառերի ու կապակցությունների բարբառային կամ գրաբարյան գուլգահեռները, այլև այն հարցը, թե լեզվական ինչ նոր ձևեր են փախանցվել գրական լեզվին: Մինչ բուն ուսումնասիրության հասնելը նշենք, որ քննվող վեպում գլուխ բառը գործածվել է մոտ 200 անգամ: Գլուխ բառով Սյունիք-Արցախում կան 500-ից անցնող բառեր ու կայուն կապակցություններ, որոնց մի մասն առանձնանում է իմաստներով և նրբիմաստներով¹: Նշենք, որ Ա. Սուքիասյանը՝ 19 իմաստ և բազմաթիվ դարձվածք-կապակցություններ³, իսկ Պ. Բեդիրյանի «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարանում» գլուխ բառով կազմությունների թիվը 500-ից անցնում է⁴: Այս հարցին մանրամասն անդրադա-

¹ Այս մասին կարելի է տեսնել Սյունիք-Արցախի բարբառային բառապաշարին վերաբերող բառարաններում, մասնավորապես՝ **Սարգսյան Ա.**, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, ԱրՊՀ, Եր., 2013:

² **Սուքիասյան Ա.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 1982, էջ 137-138:

³ **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, Պետհրատ., Եր., 1944-1945:

⁴ **Բեդիրյանի Պ.**, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական

րծել է *Խ. Բաղիկյանը*¹ նշելով, որ հայերենում կազմախոսական դարձվածքներից գլուխ գերադաս բառով 700-ից ավելի կազմութուններ կան, իսկ եթե հաշվի առնենք նաև դրանց իմաստային բազմազանությունը, ապա գլուխ բառով դարձվածների թիվը կարող է հազարից ավելի լինել²:

Տարբեր հեղինակների լեզվի և ոճի հարցերին մասին շատ ուսումնասիրություններ կան, քիչ չեն նաև Ա. Բակունցին վերաբերող աշխատանքները: Մեզ առավելապես հետաքրքրում է, թե որքանով է օգտվել Ա. Բակունցը բարբառում և լեզվի մյուս տարբերակներում առկա հարուստ պաշարից և գրականություն բերել նոր կազմություններ ու հասկացություններ, ինչ չափով է փորձել գրական տեսք ու ձև տալ, կենդանություն ներշնչել այդ կազմություններին և վերջապես, որ ամենակարևորն է, հարստացնել նոր գրական հայերենի բառապաշարը: Այսպես՝ փորձենք քննել միայն «Կարմրաքար» վեպում օգտագործված գլուխ բառով բոլոր ձևերը՝ ըստ կազմության և գործածության տարբեր հատկանիշների:

Հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում **գլուխ** բառից առաջ եկած բազմիմաստ ձևերի մեծ մասը հանդիպում է «Կարմրաքար» վեպում, և հեղինակը, փաստորեն, մեկ բառի օգնությամբ կարողացել է արտահայտել բազմաթիվ իմաստներ, այսինքն՝ «մեկ բառն օգտագործել բազմաթիվ առարկաների, երևույթների և հատկանիշների, հասկացությունների անվան համար, ինքնին ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառապաշարի հարստացում ու համալրում»³: Վեպում հանդիպում են **գլուխ** բառի՝

Ա) **Հայերենում ձևավորված բազմիմաստության դեպքեր**՝ «... Էնպես փաստով է խոսում, ծանրացնում, կասես գեներալ գուլերնատոր է իմ **գլխին**» (459)³, «Դու էլ ուստա դառար մեր գլխին էլի՛... » (478) † «**պետ, առաջնորդ**»⁴, «...գրքի մի այլ գլխում...» (424) † «**ստեղծագործության, աշխատանքի առանձին բաժին**», «Մի **գլուխ** ունեմ, կառնեմ, որտեղ քեփս տա, Էստեղ բառարան, Ե՛ղ՛ հրատարակչություն, Եր., 2011:

1 **Բաղիկյան Խ. Գ.**, Ժողովրդախոսակցական և բարբառային դարձվածային միավորներ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 2 (86), Եր., 1995, 95-97 /այսուհետև՝ Բաղիկյան, Ժ.բ.դ.մ., 1995/:

2 **Աղայան Է.**, Ընդհանուր և հաճկական բառագիտություն, Ե՛ղ՛՛ հրատարակչություն, Եր., 1984, էջ 198 /այսուհետև՝ Ա.Է., Ը.հ.բ., 1984/:

3 Օրինակները բերված են՝ **Ավսել Բակունց**, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Եր., 1986:

4 «Առաջնորդ» իմաստը դարձվածքից դուրս չէ:

Էլ կապրեմ» (474) † «**Մարդ, անձ**», «...**գլուխ** խուզելու մեքենան հետը տանում էր» (530) † «**գլխի մազերը**», «Չետանց Ունանի **գլխում** մի հարց պտուկտը էր անում, ինչպես կամը կալում» (518) † «**միտք, գիտակցություն**», «...Էս Արզումանը հո Էն **գլխից** էր շաշ ...» (469) † «**սիգր, ժամանակ**», «բզի գլուխ» (511) † «**առարկայի վերին մասը**», «թմբի **գլուխ**» (471), «քարի **գլուխ**» (477) † «**կատար, գագաթ**», «կամրջի գլուխ» (493), «**պատի գլուխ**» (492), «գլուխ շաքար» (450) † «**հատ, հաշվի միավոր**», «գմբեթի գլուխ» (518), «սամովարի գլուխ» (441), «սանդուղքի **գլխին**» (464), «շահանոցի **գլխին**» (443), «սենյակի գլուխ » (489), † «**որևէ բանի կամ տարածության ծայրի մասը**»:

Բ) Սյունիք-Արցախ բարբառախմբի տարածքում ձևավորված իմաստներ, որ չկան կամ տարածված չեն հայերենի մյուս տարբերակներում, ինչպես՝ «...մի **գլուխ** կազատվենք, մեր հոգին էլ կդինջանա, մեր ջանն էլ...» (484) † «**միանգամից**», «-Էս սաղ նրա **գլխին** չէ՞ր... » (510) † «**փորձություն**», «Տեսնես Վասիլն էսօր քանի փարչ է խմել, պրիստավի հրամանին **գլխու** չի... » (514) † «**տեղակ, իրազեկ**», «Չէ՛, էստեղ մի հնարք կա, ասենք **գլխու** չենք» (514) † «**հասկանալ**»: Նկատում ենք, որ ձևավորված իմաստների մեծ մասը համապատասխանում է բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններին, որոնք հիմնականում առկայանում են խոսքի մեջ բառերի տարբեր փոխաբերական գործածություններով¹:

Գլուխ բառի գործածության գերակշիռ մասը հանդիպում է դարձվածքներում, որոնք, ըստ վեպում ունեցած հատկանիշների, բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝

Գրաբարից անցած և բարբառախմբում չհանդիպող՝ «Իբր թե լեզգիների երկրում խառնակություն և սկսվում, այնտեղ «խաչապաշտ ազգաբնակությունը» **գլուխ է առնում** և ցրիվ գալիս չորս կողմի վրա» (425): Բարբառախմբում այս դարձվածքին համանիշ է **կըլօխը ըզադէլ** «1. փրկվել, 2. փախչել, հոգսերից թթեթևանալ, 3. ազատվել»: Վեպում այս դարձվածքը արտաբերվում է հոգևորականի միջոցով, որի բառապաշարը տարբերվում է կարմրաքարցիների բառապաշարից:

Դարձվածքներ, որ ծագմամբ բարբառային են և վեպում էլ գործածվելով՝ պահպանում են Սյունիք-Արցախ բարբառային

¹ Ա.Է., Ը.հ.թ., 1984, էջ 198:

բառապաշարին բնորոշ հատկանիշները, ինչպես՝ «Տուն է դառնում և **գլուխը քաշ** ապրում, տիրություն անում հորից ժառանգություն մնացած ջաղացին» (434)¹, «Ա՛յ Անդրի, **գլխիդ ձի չի քացի տվել**, կրակը թեժ արա...» (433), «Ծառերը՝ Էն ցաքի փուշը քեզ օրինակ, **իրար գլխով են դառել...** » (470), «...կգա, հոր ավերակները կտեսնի, **գլուխը կառնի** ու կանհայտանա» (475), «Ծերունու հազը նորից բռնեց, ու **գլուխը տմբամբացնելով** ձեռքը կրծքին սեղմեց, որ ներսում մի բան պոկվեր ու հանգստանար» (515), «Արզումանի **գլուխը քարի տակին չի մնա...**» (535), «...մուշտակը նորից **քաշեց գլուխը**» (540), «Թե չէ ինչ ես **տակից և գլխից խոսում**» (428), «Զաղացպանն իզուր չէր ասում, թե **տարին գլխակեր է...** » (518): Սովորաբար ավելի տարածված է այն երևույթը, երբ հեղինակներն իրենք են լայնորեն օգտագործում ժողովրդախոսակցական ու բարբառային դարձվածներ՝ բնական տեսքով կամ վերամշակելով ու գրական տեսքի բերելով կամ էլ դրանց նորանոր իմաստներ հաղորդելով: Այդպես բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել մեր դասական (և ոչ միայն դասական) գրողներից²: Հենց այս առումով «Կարմրաքարում» առանձնանում են **գլուխ** բառով փոփոխված ձևեր, որոնց զուգահեռները նույն իմաստով հայտնի են գրական լեզվին, ինչպես՝ «-Անտոն... Օրինյալ, Էս ի՞նչ **փորձանք հասավ** ժողովրդի **գլխին...**» (482), «...որոնցից մեկը երբեմն **գլուխը վեր էր հանում...**» (499), «Մարդը որ ես ոսկորի տերն է, նա սոված էլ կմնա, նրա **գլխին կբամփեն** էլ, նրա արյունն էլ կխմեն» (430), «Ինչ որ **գալիս է**, քյասիբի **գլխին է**» (458), «Մեծ եղբայրը կանգնել էր անկյունում, **գլուխը կռացրել** և ունքերի տակից աչքը գցել էփրեմին» (460):

Քերականական իմաստով ձևավորված դարձվածքներ նույնպես հանդիպում են՝ «Քեզ եմ ասում... **Գլխի չե՛ս...**» (469), «-**Արինը գլխիս է**, հա՛, Մկրտում... Մարդդ ճանաչի » (510):

Հայերենի տարբերակներում տարածված դարձվածքները «Կարմրաքար» վեպում ամենաշատն են գործածվել: Լեզվի հարափոփոխության ընթացքում շատ բառեր ու կազմություններ կարող են դուրս մնալ, փոխարինվել նորերով և այլն: Բայց չափազանց կարևոր է ուշադրություն դարձնել բառապաշարի որակական զարգացմանը. «Բառապաշարի կատարելագործումը ենթադրում

¹ Ա. Բակունցի երկերում այս դարձվածքը տարածված է՝ «Պետին **գլուխը քաշ** իր գործին էր» (60) և այլն:

² **Բաղիկյան**, Ժ.բ.դ.մ., 1995, էջ 94:

Ե ոչ այնքան նոր բառերի մուտքը տվյալ լեզվի բառային կազմի մեջ, որքան արդեն գոյություն ունեցող բառերի և կայուն բառակապակցությունների զանազան կարգերի փոփոխությունները, բառափոխարինումները և այլն, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, ուղղված են լեզվի համակարգայնության ու միօրինակության ծավալմանը, բառագործածությունների և բառիմաստների ճշգրտմանը, բառակազմական կաղապարների ու տիպերի միասնականացմանը, լեզվի մաքրության ապահովմանը, բառապաշարի որակական արդիականացմանը և այլն»¹: Կարծում ենք՝ այս սահմանումով գնահատելի է Ա. Բակունցի ներդրումը հայ գրականության և լեզվի զարգացման գործում, որ հավաստվում է ներքոնշյալ օրինակներով՝ «**Գլուխդ կախ արա**, քո ակոսդ ծրի...» (475), «Աղջիկը նրան տեսավ թե չէ, կարմրեց, **գլուխը խոնարհեց...**» (477), «Բա մեր բանը ե՞րբ պիտի **գլուխ բերես**» (503), «...խաչանը **գլուխն օրորելով** ասել էր...» (529), «Տեսնում ես էի՛, **գլուխս** ինչքան **է խառնված**» (530), «...ոմանք թողնում էին շալակը և մտածում **գլուխն ազատելու**» (542), «...կարծես ուզում էր **գլուխը ջարդել**» (546), «**Խեղը գլխին** մարդը չի գա ես քար ու քոլի մեջ տուն շինի...» (426), «-Նրանց էլ պատիժ է ուղարկել, որ միշտ **գլխիդ վայ տաս...**» (431), «...ինչե՛ր **չեն անցել** նրանց **գլխով**» (433), «Սկրտումը **գլխով արեց**» (446), «...**քունը գլխին** վազում է հիվանդի սենյակը...» (449), «Ամեն մարդ իր **գլխի տերը**, ուտողն ուտողի:» (470), «Ձեռաց **գլխի ընկավ**, որ Կարմրաքարում զուր հաց ուտող շատ կա:» (528), «Քառասունքը թամամելուց վախենում է գյուղի **գլխին փորձանք գա**» (517), «...եկուզ **գլխավերևը կանգնած** Աստուրը թելադրում էր նրան...» (524), «Սակայն այդ նույն օրից էլ Սիմոնը հանդիպած յուրաքանչյուր մարդու **պատմում էր իր գլխով անցածը...**» (514), «Երբ Վասիլը գրությունը կարդաց ու թարգմանեց, պամոշնիկ Աստուրի **գլխին ասես տունը փուլ եկավ...**» (525): Սրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնք, ունենալով բարբառային ծագում, անցել են գրական հայերենին և ընդգրկվել բառապաշարի գործուն շերտում: Տեղին է նկատված, որ «դարձվածքներն ամենից առաջ ժողովրդական ծագում ունեն. դրանց մի մասը նախ առաջանում է ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում, ապա մշակվելով ու կատարելագործվելով գրողների և անհատների կողմից, անցնում է գրական լեզվին»²,

¹ Ա.Է., Ը.հ.թ., 1984, էջ 177:

² Բաղիկյան, Ժ.թ.դ.մ., 1995, էջ 93:

ինչպես՝ «-Քո ի՞նչ բա նն է ես ջահելի հետ **գլուխ ես դնում**» (43-1), «Եդ օրը բերանը երկու կտոր չեր անի, **գլուխը կախ**, ես ծառի տակ կնստեր, էն քարը շուռ կտար...» (433), «Կռվում էին, **գլուխ ջարդում**, պատահում էր, որ մարդ էին սպանում» (438):

Ա. Բակունցի բառապաշարի հարստությունը չի սահմանափակվում **գլուխ** բառի բազմիմաստությամբ և դարձվածքների առատ կիրառությամբ: Կան նաև բարդ և ածանցավորներ բառեր՝«**գլխատառերը...** » (438), «**գլխավոր**» (440), «**Գլխաբաց**» (464), «**գլխաշորով**» (493), «**գլխիվայր**» (488) և այլն, որոնք լայն տարածում ունեն հայերենում:

Հետաքրքրական է Ա. Բակունցի լեզվական զգացողությունը. «գյուղական կենցաղի արտակարգ վառ գունանկարներով, գյուղի մարդկանց հոգեբանության, նրանց բնավորությունների բազմազանության խորաթափանց բարձրարվեստ պատկերումներով¹» ստեղծված «Կարմրաքարը» բարձրարժեք է նաև հայեցի, բնօրրանում ստեղծված ու իմաստավորված բառերի առատությամբ: Անհնար է, որ Ա. Բակունցը կարդացած ուսումնասիրած չլինի հայերենին և նրա բառապաշարին վերաբերող հոդված-աշխատությունները: Այս հարցը բովանդակող կենսագրական որևէ փաստ կամ տեղեկություն անհրաժեշտ չէ, քանի որ ինչպես «Կարմրաքարում», այնպես էլ մյուս երկերում հանդիպում է այսպես կոչված բնիկ բառաշերտ, որի մի մասն էլ տակավին ուսումնասիրության կարիք ունի: Նշենք, որ «Կարմրաքարում» գործածված բարբառային բառերը պատկանում են Սյուկիք-Արցախ բարբառախմբի Գորիսի բարբառին:

Նոր գրական հայերենի ձևավորման գործում, անշուշտ, Ա. Բակունցի դերը հատկանշվում է նոր բառերի և ոճերի կիրառությամբ: Այսպես՝ հայերենում տարածված, գրական լեզվում հաճախականություն ունեցող բառերի փոխարեն գործածում է նորերը, որ, հնարավոր է, ծագմամբ ավելի հին են, բայց մնացել են գյուղական կենցաղի առօրյայում: Այսպես՝ **գետին, հարթություն հարթավայր** և այլ բառերի փոխարեն վեպում մեծ մասամբ գործածվում է **տափ** (434) բառը: «Կարմրաքարում» այն կիրառվում է տարբեր կերպ (ահա բնագրային օրինակները)՝ **1. տեղանվան մեջ**՝ «Մեր Ցաքուտը, **Երկայն տափերը**, Քառասնաջուրը... Մի առ

¹ **Իշխանյան Ռ.**, Մեր ինքնության գլխավոր նշանը, Նաիրի, Եր., 1991, էջ 196:

մի գրված և Կովկասու փոխարքայից հաստատված...» (428), «Ինքը **Ծիրանի տափն** էր վարում, երբ տեսավ իր փոքր աղջկանը բլուրն ի վեր բարձրանալիս», **2. «հարթություն, հարթ տարածություն, տափարակ, տափաստան» իմաստով** «Ինչքան էլ քարոտ և կոշտ լիներ հողը, ինչքան էլ **տափը** սարալանջ լիներ, Ունանը և ոչ մի ակոս ծուռ չէր տանի» (426), «Ամեն ձմեռ Ունանը պարկերը շալակին գնում էր **տափարակի** թուրք գյուղերը...» (426), «Ամեն գարնան ամպ ու փոշու մեջ կորած հազարավոր բազմություն հեռավոր **տափաստաններից** ոչխարը, ուղտը, եզն ու ձիու երամակներն առաջ արած բարձրանում էին այն լեռնաշղթան...» (453), «Քոչն իրար էր խառնվում, հետև մնացողները նեղվում էին **տափարակի** տոթից...» (453), **3. «հարթ» իմաստով** «Ամառվա շոգին գյուղում մնացած մի կաղ ոչխար... Հիբանի **տափարակ** գերեզմանի վրա նստում և ննջում...» (449), **4. «գետին, հող» իմաստով** «...ոտդ **տափից** կտրում ես թե չէ, պոկ է գալիս...» (497), « – Դի՛ր **տափին**...» (543), **5. «1. ծեծել, հարթեցնել, 2. շոշափել, խարխափել իմաստներով** «Թոռան ուսից բռնած, մահակը գետնին **տափտափելով** երեկոյան դեմ եկավ և կույր Սային» (500), «...ասաց Չանեն ծուռ Ունանը, մթնում **տափտափելով**» (522):

Գրաբարում **տափ** բառը (տափք, տափեր)՝ «տափարակ՝ որպես գետին տափեալ և դաշտաձև. տափակ տեղ, տփկած, դուրան»¹³⁵ նշանակությամբ, տարածված է եղել, և նրանով բավականին նոր բառեր և բառաձեւեր են կազմվել՝ **տափակես, տափակողմն, տափան, տափանեմ, տափարակ, տափարակաձեւ, տափարակեմ, տափարակութիւն, տափափուշ, տափաքիթ, տափեմ, տափեր, տափերական, տափնչություն, տափողն, տափր**՝ «...սահմանովն մինչ ի Գանձակայն որ հայրեացն **տափ** կոչի»², «...յայս թե քիթ ևոցա էր **տափարակ**...»³, «...եւ հատանելով զմեծ **տափն** ի յերկայն խաչն եւ ջրաթափովն ի մեծ խոռոչն և ճանապարհն...»⁴, «...յորոյ **տափ արակ** միջոցս աճեն թթենիք, եւարտօք են անդեոց»⁵ և այլն: Ս. Օրբեյանի պատմությունից իմանում ենք, որ այն Սյունի-

1 **ՆՂԲ**, էջ 860:

2 **Օրբեյան**, Բ, 1859, էջ 102:

3 **Օրբեյան**, Բ, 1859, էջ 341:

4 **Օրբեյան**, Ա, 1859, էջ 378:

5 **Ալիշան Ղ.**, Սիսական, Վենետիկ, 1898, էջ 34:

քում տարածված է եղել նաև տեղանուններում «**Ուռեաց տափ**»¹, «**Դարատափ**»², «**Տանձատափ**»³ և այլն:

Հայերենի բարբառների մեծ մասում տարածված է ձևիմաստային որոշակի տարբերակներով⁴: Սյունիք-Արցախ բարբառային բառապաշարում **տափ>տափի-տափան-տափավ**, թեքված ձևերում <**տըփ**, ունի «1. հարթ, կոկիկ, 2. հարթ տարածություն, 3. հատակ, 4. գետին, 5. արտավայր, 6. վարելահող, 7. տափաստան, դաշտավայր, 8. որևէ մեկի պատկանող հողակտոր, 9. որևէ բանի հենք, հիմք» իմաստները: Կարծում ենք՝ **տափ** բառն ունի նաև բայանվան նշանակություն և որոշ իմաստներ արտահայտելու համար զրկված է ինքնուրույն գործածությունից, օրինակ՝ **տափ տալ** «ընթացք առ ընթացք գլորվող հասած ձայնը և երևույթը», **տափավ** || **տափը կյան, տըփանել** և այլն: Եվ եթե նման կազմություններն էլ գումարենք, ապա **տափ** բառի արտահայտած իմաստները մի քանի անգամ կշատանան:

Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում բազմաթիվ բառեր կան, որոնցով կազմությունների առատությունը, կարծում ենք, պայմանավորված է նույն նշանակությամբ բառերի բացակայությամբ, օրինակ՝ **տափ** բառին համանիշ **գետին, հատակ** բառերը չեն արտահայտում այն բոլոր հասկացությունները, ինչպես **տափ** բառը⁵, որով՝ ա. *բարբառային բազմաթիվ բաղադրյալ ձևեր և դարձվածքներ* կան՝ **տըփանել, տըփըվէր, տափան անել** և այլն, բ. *կան նաև զուգահեռները*, այսինքն՝ նման կամ մոտ իմաստներ կարող են արտահայտվել, ասենք, գետին բառով՝ **տափան կըցած** «1. ցածրահասակ, 2. վախվորած, աչքի չընկած», **տափին հըվ-ըսըրեցնել** «1. գետնին հավասարեցնել, 2. քանդելով հավասարեցնել, **տափան կենալ**, «1. ընկնել, 2. գետնին պառկել, 2. Մեռնել, 3. անեծք», **տափան կըտրել** « ծանր բան գետնից բարձրացնել», **տափան յերկըլած** «1. անարժեք, 2. գտած, 3. հավելյալ շահ», **տափան տո՛ւս յեկած** «1. բերք ու բարիք, 2. ընդհանրապես ուտելի բույսեր, 3. փոխ. գունատ», **տափերը ճըպըռօտել/չընգըռօտել/պուրք տալ** «1. ցավից տառապել, 2. տընել», **տափերը տըփտըփել**

1 Օրբեյան, Ա, 1859, էջ 218:

2 Օրբեյան, Ա, 1859, էջ 269:

3 Օրբեյան, Ա, 1859, էջ 274:

4 Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Հատոր 1, Եր., 2010, էջ 149, Աճառյան Հ., Հայերեն գաւառական բառարան, Լազարեան ճեմարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 1019:

5 **Տափ** բառին բնորոշ բազմիմաստությամբ հնարավոր է **տըփ-ել, տոփ-ել:**

«1. ցավից, անորոշուելից գետինը ծեծել, 2. անորոշության մեջ հայտնվել, մոլորվել, 3. խարխափել, 4. որպես անեծք» և այլն, գ. մի մասն էլ տարբերվում է նրբիմաստներով՝ **տափերը տըփտըփել**, դ. կամ կազմությամբ՝ **տափ ու տըհա՛ր տալ** «ցավից կամ վշտից գետինը ծեծել» և այլն»: **Տափ** բառով ածանցավոր և համադրական կազմություններ են՝ **տափ-ան**¹ «սերմած հողերը ծածկող գործիք», այստեղից՝ **տափան անել|տըփանել** «ծածկել և հարթեցնել», **տափ-լակ** «հարթ», **տըփա-թօթ** «մորի», **տըփա-ծետ**, **տըփա-կօրծ**, **տըփա-հախ** «հանդամասի հարկ», **տըփա-տեր** «հողատեր», **տըփա-տեզ** «գետնի վրա դարսվածխոտի դեզը», **տըփա-տօն** «գետնի տակ փորված կացարան», **տըփլըկանալ**, **տըփլիկօթուն**, **տըփըլօբի**, **տըփը-գյաբա**, **տըփը-կարպետ**, **տըփը-կըլօնծ** «բույսի տեսակ», **տըփը-մօկուն**, **տըփը-քանդի** «գործիք», **տըփը-քշերի** «խլուրդ», **տըփ-տըփել** «ծեծել»: Ընդհանուր առմամբ Սյունիք-Արցախում **տափ** բառով հանդիպում է մոտ 250 կազմություն: Մեր նպատակը չէ մանրամասն նշել բարբառում առկա **տափ** բառի հնչյունական, բառային, քերականական և ոճական առանձնահատկությունները: Ոչ գրական համարվող այս բառը, որ Ա. Բակունցը բազմիցս գործածել է իր երկերում, փաստորեն, բարբառախմբում նույնպես գործուն է և հարստացրել է բարբառային բառապաշարի կազմը:

Տափ բառին վերաբերող մեզ հանդիպած ստուգաբանական փորձերը շատ չեն: Առավել հանգամանալից ստուգաբանական փորձ կատարել է Ե. Աղայանը²: ՀԱԲ-ում այս մասին արժեքավոր տեղեկություն հանդիպում է «Փոխառություն» բաժնում: Այստեղ գուլգահեռվում է արաբ. **taff** բառին՝ «1. կողմ, 2. գետի ափ, 3. շեն տեղ, հող» իմաստներով, ապա նշվում որ «Հայերենը չի կարող

¹ **Գարեգին Սրվանձտյանցը նշում է տափ, տափան կամ ցազան**՝ «Մացառներ կամ փուռեր խիտ կապած գերանի մը վրայ, սերմն ցանելէն զկնի՝ այսու հարթեն զհողն եւ ծածկեն գետրմն» (Սրուանձտեան Գ., Մանանայ, տպ. Ե. Մ. Տնտեսեան, Կ. Պօլիս, 1876, էջ 456), Մ. Միրախորյանը բացատրում է. «Նախ եւ առաջ ցանելի հողն կը վարեն երկու անգամ խաչածեւ, յետոյ վրան տափ կը տան (կըհաւասարցնեն) կռեթներ (հողի կոշ), հողն այսպէս իւր վիճակաւ կը մնայ մինչեւ ցորեան ցանելոյ ժամանակն» (Հ.մ.թ.գ., Միրախորեան Մ., Նկարագրական ուղեւորութիւնի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի: Տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, Մասն Ա,Բ,Գ, տպ. Մ. Կ. Սարգեան, Կ. Պօլիս 1885, Գլ.Գ):

² **Աղայան, Ե. Բ.**, Նոր ստուգաբանություններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, Եր., 1967, էջ 25-38 /այսուհետև՝ Ա. Ե., 1967/:

սրանից փոխառած լինել, որովհետև գործածված է Ե դարում. ուստի արաբ. բառը կամ պատահական է և կամ փոխառեալ հայերէնից»¹: Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ բնիկ հնդեվրոպական ***doph-** ***deph-** «ծեծել, տրորել» արմատից է, որտեղից նաև **տոփել**²: Է. Աղայանը **տափ, տափել, տափան, տոփել, տոփան** բառերի հիմքում դնում է ***doph-** նախածնը³: Պրսկ. ***daf-** || ***dab-** || ***dap** - «1. հարվածել, 2. փչվել, ուռչել» արմատից⁴ հայերենն ունի **դափ**՝ Սյունիք-Արցախում **տափ** «նվագարան»: **Տափ** բառի պարսկերենից հայերենին անցած լինելը քիչ հավանական է. կլիներ **տափ** (որպես կանոն՝ բարբառախմբում բառասկզբի **դ>տ** փոփոխությամբ պայմանավորված՝ հաջորդ **ա** (նաև **ու**, մասամբ էլ՝ **օ**) ձայնավորը հիմնականում քմայնանում է, հմմտ.՝ **դանակ-տանակ, դառնալ-տանանլ** և այլն:

Կարծում ենք՝ այն հայերենի բնածայնական բառերից է, որ տարբեր բարբառներում համապատասխան հնչողությամբ և իմաստով են դրսևորվել և լայնորեն տարածվել մեր լեզվում: «Հարվածելու, գետնին ընկնելու, գետնին խփելու» ձայն է **տափ**-ը, որից, մեր կարծիքով, նախ ձևավորվել են ձայնը հանելու և նրա հետևանքով առաջացած հասկացությունների անվանումներ՝ **տափ > տափել** || **տըփել** || **տըփտըփել**, ապա երևույթի հետ կապված այլ անվանումներ՝ **տափ, տափարակ, տափան, տափլակ** և այլն:

Եթե ուշադրություն դարձնենք **տափ** բառի նշանակությանը՝ «հատակ, գետին, հարված, հարթ, տարածություն, հենք» և այլն և սրանցից լծորդված բազմաթիվ այլ իմաստների, դժվար չի լինի նկատելը, որ առնչվում ենք «խփելու, հարվածելու» գործողությունն ու արդյունքն արտահայտող հասկացություններին: Կարծում ենք, որպես բնածայնական ծագմամբ բառ՝ շատ հավանական է զուգահեռներ ունենա հնդեվրոպերենում ***doph-**, ***deph-** «ծեծել, տրորել»⁵, բարբառներում **տըփել** «ծեծել», որից էլ հայերենում ունենք **դոփել**, Արց.՝ **դօփան** «ձին վարժեցնելու տեղ»:

1 ՀԱԲ, Հատոր 4, էջ 391:

2 Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Աստղիկ», Եր., 2010, էջ 726:

3 Ա. Է., 1967, էջ 25-38:

4 **Расторгуева В. С., Эдильман Д. И.**, Этимологический словарь иранских языков, Том 1, «Восточная литература», Москва, 2000, с. 278-279.

5 Այս մասին կարելի է տեսնել **Ջահուկյան Գ.**, Հայեց լեզվի ատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, ԳԱ հրատարակչություն, Եր., 1987, էջ 119, 213:

Ա. Բակունցի «Կարմրաքարը» չի սահմանափակվում նշված բառերի և, ընդհանրապես, լեզվի և ոճի գործածության բազմապիսի յուրահատկություններով: Վեպը հարուստ բառապաշար ունի, որտեղ ընդգրկված են տարբեր շերտերի բառեր: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ոչ միայն «Կարմրաքար» վեպի, այլև ընդհանրապես Ա. Բակունցի երկերի բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգման հարցերը, որ անմիջական ամենաբնական կարող են ունենալ և օգտակար լինել նոր գրական հայերենի զարգացման միտումներն ուսումնասիրելիս:

АКСЕЛ БАКУНЦ И НОВЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК (ПО ПОВЕСТИ «КАРМРАКАР») - МГЕР КУМУНЦ - В словарном запасе

А. Бакунца есть огромное количество слов, которые, казалось бы, распространились в новом литературном армянском языке посредством произведений великого писателя. Среди них часто попадает на глаза слово «кацан», первое значение которого даёт Григор Татеваци. Словом «кацан» группа диалектизмов имеет многочисленные строения: срянкацан, внкецан, кыцынаар, кыцынатак, кыцыналу, кциплер, кецанплор, кецанылор, цылкацан, цалкацан и другие.

Из многочисленных примеров становится ясно, что А.Бакунц отдал дань не слову, распространённому в литературном языке, которое в «Кармракаре» использовалось всего четыре раза, или синониму «шавих», которое наиболее критичнее, а слову «кацан», сохранённому издревле в диалектах, посредством которого в группе диалектов много высказываний и понятий оформились в поэме, в основном, посредством словосочетаний.

Из поэмы «Кармракар» Бакунца мы выделили многозначное слово «глух» и исследовали не только его смысловое разнообразие, диалектные и грабарские параллели слов и словосочетаний, но и тот вопрос, какие новые языковые формы передались литературному языку.

В деле формирования нового литературного армянского языка, несомненно, роль А.Бакунца отмечается использованием новых слов и стилей.

Ключевые слова: *литературный армянский язык, великий писатель, кацан, глух, группа диалектизмов, многозначное слово, словарный запас, Кармракар, новые слова, стили.*

AKSEL BAKUNTS AND THE NEW LITERARY ARMENIAN (According to "Karmaqar" novel) - MHER KUMUNTS - There are many words in Bakunts vocabulary that we think were spread in the new literary Armenian through the works of the great writer. The word **katsan** is used more frequently, the first explanation of which is presented by Grigor Tatevatsi. The dialect group with the word of **katsan** has multiple formations: **syrynkatsan, vyndykatsan, kytsynahar, kytsynatak, kytsynalus, kytsynpilor, ketsanplor, ketsanhilor, tsylkatsan, tsalkatsan**, etc.

From multiple original examples, it becomes obvious that A. Bakunst maintained not to the word **path** spread in literary language which had been used only four times in «Karmraqar» or to the synonym **track** which is more lyrical but to the word **pathway** preserved from ancient times in dialect through which many expressions and concepts in dialect group were mainly expressed using word-combination.

From A. Bakun's «Karmraqar» novel we have separated the polysemantic word **head** and examined not only its semantic variety, its dialectal or grabaric parallels of new words and conjunctions, but also the question of what new linguistic forms were transmitted to the literary language.

In the formation of the new literary Armenian language, of course, the role of Bakunts is characterized by the use of new words and styles.

Key words: *Literary Armenian, great writer, pathway, dialect group, polysemantic word, vocabulary, Karmraqar, new words, styles.*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ	3
ՅԱԿՈԲ Այնթապլեան - Հայաստան-Սփիւռքի միասնա կանուրթիւնն ու հայերեն լեզուի հարցերը	10
ԴԱՎԻԹ Գյուրջիյան - Հայաստանի Հանրապետության լեզվական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները	15
ՎԱՐԴԱՆ Հակոբյան - Երկաթյա վարագույրները ետ քաշելու ժամանակը	26
ԷՂՈՒՄԴԴ Սկրտչյան - Թարգմանչական արվեստ և լեզվի անաղարտություն	49
ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-Վարդանեան - Մեր ուղղագրութեան խնդիրը	62
ՄԱՐՄՏ Յավրուսյան - Հայերենի քերականության ձևայնացումը տիպաբանական մոտեցմամբ. ՍԾ ծառադարանների փորձը	79
ՌԵՆԱ Մովսէսյան - Գեղարվեստական գրականությունն իբրև բարբառային բառերի պահարկման և գործածական ակտիվության միջավայր	90
ՉՈՒՄԲ Երվանդյան - Մայրենին՝ ազգային մտածելակերպի գործոն	102
ՄՀԵՐ Զումուկչյան - Ակսել Բակունցը և նոր գրական հայերենը	115
ՍԻԼՎԱ Մինասյան - Լեզվաոճական արտահայտչականությունը հայոց լեզվին նվիրված չափածոյում (XIX-XXI դդ.)	133
ՎԱՀՐԱՄ Լալայան - Հայոց լեզուն և մեր ազգային ինքնութիւնը	147
ԳԵՂԱՄ Միքայելյան Տեխնիկական բառերի հայեցի օգտագործումը հայերենում	165
ԿԱՐԻՆԵ Առաքելյան - Հատուկ անունների ուղղագրական բառարանի կազմման սկզբունքների շուրջ	172
ԼԻԱՆԱ Սանթրոյան - Հարցական հնչերանգի դերը հաստատական և ժխտական կառույցների հոմանշության ձևավորման գործում	180
ԱՆԳԵԼԻՆԱ Առստամյան - Հայոց լեզուն՝ համացանցային հաղորդակցություններում	189

**ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ «ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ» ՊԵՏՆԱԿԱՏԱՐՄԱԳՐՎԱԾ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

**«ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՈՒՆ ԱՆԱՂԱՐՏ ՊԱՀԵՆՔ»
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ**

Խմբագիրներ՝

Վ. Ս. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մ. Գ. ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Ա. Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Համակարգչային Էջադրումը՝ Գ. Մնացականյանի

*Թուղթը՝ օֆսետք, տպագրությունը՝ օֆսետք: Չափսը՝ 60x84^{1/16}
Ծավալը՝ 12.25 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:*

ARMAY PUBLISHING HOUSE

Ք. Երևան, Բաղրամյան 3, 4-րդ հարկ *Yerevan, Baghramyan st. 3, 4th floor*
հեռ.՝ +374-10347335, +374-99373130 *tel: +374-10347335, +374-99373130*
Էլ փոստ՝ armav1815@gmail.com *Email: armav1815@gmail.com*